

Олег Володимирович РОДНИЙ

Доктор філософських наук, професор кафедри загального мовознавства та слов'янознавства, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: olegrodhit@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0159-669X>

Oleh RODNYI

Doctor of Philosophy, Associate Professor of Department of General Linguistics and Slavic Studies, Oles Honchar Dnipro National University, Gagarina Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

УДК 130.1

АРХАЙЧНА СЕМАНТИКА СМІХУ

Received 11 September 2023; revised 10 October 2023; accepted 20 October 2023

DOI: 10.15421/352333

Анотація

Досліджується семантика сміху в середньовічній та Ренесансній сміховій культурі. Аналізується взаємне співвідношення архаїчного сміху з християнським. Мета дослідження – здійснити спробу узагальнення деяких основних положень, що стосуються семантики сміху в сміховій культурі європейського Середньовіччя й Відродження.

Показано, що сміх з'єднується зі звичайними формами життя у всі епохи. Більш того, майже все, що пов'язане з сакральним, осміюється. У цей момент сміх перетворюється на священний сміх. В епоху великих поворотних моментів та трансцендентальних змін все життя набуває карнавального значення. Доводиться, що ця ситуація дає право стверджувати, що соціальний перехід – це завжди хаос.

Архаїчна семантика сміху, яка потім замінена християнськими складовими, продовжує своє існування. Семантика «відродження» архаїчного сміху, одночасно зі знаком «відродження Христа», є активним у християнських святах. Як результат, протягом Середньовіччя сміх став прийомом із вторинною семантикою, і ця традиція продовжувалася в епоху Відродження.

В статті уточняється, що сміху в добу Середньовіччя та Відродження відповідає не стільки саме життю, скільки смерті, що переходить у нове життя.

Міфологічний комізм і його комічні компоненти зводились до архаїчних уявлень про подвійність світу й усього суцього. Зроблено висновок, що архаїчна семантика сміху, замінюючись християнською, поєднується з нею. Семантика «відродження» архаїчного сміху, поєднуючись зі знаком «відродження Христа», активується в християнських святах. Тим або іншим способом в епохи Середньовіччя й Відродження семантика подвійної метафори сміху визначає ставлення до сміху, і таке ставлення більш-менш впливає на структуру комічного в сміховій культурі.

Ключові слова: *філософія, комічне, культура, семантика, бінарність.*

ARCHAIC SEMANTICS OF LAUGHTER

Abstract

The semantic of laughter in the medieval and Renaissance laughing culture is investigated. The mutual ratio of archaic laughter with Christian is analyzed. The purpose of the study is to attempt to summarize some of the main provisions regarding the semantics of laughter in the European Middle Ages and the Renaissance laughing culture. It is shown that laughter is combined with the usual life forms in all epochs. Moreover, almost everything related to the sacred is ridiculed. At this point, laughter turns into sacred laughter. In the era of great turning points and transcendental changes, it becomes carnival significance. It is approved that this situation gives the right to argue that the transition is always chaos.

The archaic semantics of laughter which is then replaced by Christian, unite with it. The semantics of the “revival” of archaic laughter, at the same time as the “Renaissance of Christ”, is active in Christian holidays. As a result, during the Middle Ages, laughter became a reception with double semantics, and this tradition continued in the Renaissance.

The article specifies that laughter in the Middle Ages and Renaissance corresponds not so much life as death that goes into a new life.

Mythological comism and its comic components were reduced to archaic ideas about the duality of the world. It is concluded that the archaic semantics of laughter, replacing Christian, is combined with it. The semantics of the “revival” of archaic laughter, combined with the sign of the “revival of Christ”, is activated in Christian holidays. In one way or another in the Middle Ages and the revival of the semantic of a double metaphor of laughter determines the attitude to laughter, and this attitude more or less affects the structure of comic in laughter culture.

Keywords: *philosophy, comic, culture, semantics, binary.*

Постановка проблеми.

Сміх у всі епохи пов'язаний із конвенційними формами. Це в першу чергу стосується стабільних епох, коли суспільство формує колективні цінності та сакралізує їх. Все, що відхиляється від священного потурає в глузуванні. У цьому випадку сміх перетворюється на священний сміх. В епоху великих переломів і надмірних змін все життя, в певному сенсі, набуває карнавального характеру: межі офіційного світу звужуються, і він сам втрачає суворість і впевненість. Межі майдану розширюються, його атмосфера починає проникати скрізь. Ця обставина дає право стверджувати, що перехід – це завжди хаос. Антизасновлення – це прояв крайнього розпаду будь-якого порядку і, відповідно, хаос. Оскільки ми говоримо про скасування існуючого порядку, відповідно, ієрархічні значення культури також руйнуються – соціальна, ціннісна, семантична ієрархія.

Однак розквіт комічного – це лише вираз перевернутого світу або «світу навиворіт», світу, який був вибитий із звичайної колії, коли звичайні форми сміху скасовуються, а сміх стає прямим виразом настрою, що поширюється в суспільстві. Тому ми говоримо про ситуацію, яку можна назвати соціальною аномією або перехідною ситуацією з її притаманним хаосом. Значення цієї функціональності полягає у підтримці цінностей, яким поклоняються всі члени суспільства. Інша справа – перехідна епоха (наприклад, Ренесанс), коли етичні цінності, які колись були священними, висміюються, щоб вивести суспільство на новий рівень. У той же час, сміх виконує найрізноманітніші функції: публічні, комунікативні, когнітивні, спілкування, захисні, медіативні тощо.

Аналіз останніх досліджень.

Вивчення природи сміхової культури, що проникає в усі сфери людського життя, робить актуальним її осмислення в якості міждисциплінарного уціліснювального феномена, якому властивий універсальний світоглядний характер. Саме тому сміх як філософський, естетичний, культурологічний, психологічний феномен здавна привертав і привертає до себе увагу дослідників. «Великі мислителі, починаючи з Аристотеля, бралися за це не таке вже й важке завдання, – вказував А.Бергсон, – а воно все не піддається, виривається, вислизає і знову встає як зухвалий виклик, що кидається філософській думці» [Бергсон 1994]. Дійсно, до проблеми сміху, комічного в різний час зверталися Платон, Аристотель, Т.Гоббс, Г.Гегель, І.Кант, З.Фрейд, А.Бергсон. Їх дослідження відзначаються цікавими, хоча й не безперечними, спостереженнями з природи сміху, його філософського й соціологічного значення.

Примітно, що сучасні дослідники сміху та сміхової культури прагнуть розглянути нові можливості цієї унікальної характеристики людини в постмодерній реальності. Так, наприклад, український дослідник С.Пролеєв досліджує не сміх взагалі, а різні «сміхи», акцентуючи увагу на їх гетерогенній природі [Пролеєв 2005]. Є дослідження з філософії сміху у професора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара В.Окрокова.

Мета: у даній статті здійснюється спроба узагальнення деяких основних положень, що стосуються семантики сміху в сміховій культурі європейського Середньовіччя й Відродження.

Виклад основного матеріалу.

Більшість дослідників комічного та його проявлення – сміху сходяться в думці, що можна розрізнити два основних роди сміху: по-перше, це сфера безпосередньо-публічного, масового сміху в складі історично ранніх, у тому числі архаїчних, обрядів, де особистість ще не відокремлювала себе (ні в думках і почуттях, ні в поведженні) від соціального цілого, якому належала безроздільно. Подібний сміх мав обов'язковий «запрограмований» характер. По-друге, це область сміху особистісного, індивідуально-ініціативного й тим самим непримусового. Мова тут іде про сміх, що виникає з безпосередніх імпульсів окремих людей, у їхньому індивідуальному спілкуванні. Також можна розділити сміх на два роди: «глузливий сміх» та інші види сміху. До другого виду сміху можна віднести сміх добрий, злий, життєрадісний, обрядовий і розгульний. Розходження двох видів сміху полягає в тім, що один містить у собі глузування, а інший цього глузування не містить.

Аналізуючи різні прояви сміху, можна дійти такого висновку: по-перше, це сфера безпосередньо-публічного, масового сміху в складі історично ранніх, у тому числі архаїчних, обрядів, де особистість ще не відокремлювала себе (ні в думках і почуттях, ні в поведженні) від соціального цілого, якому належала безроздільно. Подібний сміх мав обов'язковий «запрограмований» характер. По-друге, це область сміху особистісного, індивідуально-ініціативного й тим самим непримусового. Мова тут іде про сміх, що виникає з безпосередніх імпульсів окремих людей, у їхньому індивідуальному спілкуванні.

Після того, як Аристотель визначив комедію як «наслідування [людям] гіршим, хоча й не у всій їхній підлості», а смішне – як «певну помилку й каліцтво, але безболісне й нешкідливе» [Аристотель 2008], дослідження комічного припускає якісь недоліки або протиріччя об'єкта комічного й, отже, глузування над ним.

Якщо йдеться про смішне, котре припускає індивідуалізовану й психологічну реакцію на об'єкт, що викликає сміх, то подібний підхід є виважений. Але є сміх, що не припу-

скає якісь недоліки або протиріччя об'єкта. Це, насамперед, – ритуальний сміх, що сягає своїми коріннями до архаїчної традиції й пов'язані з ним різні культурні явища, у тому числі «карнавальний сміх» [Bakhtin and Cultural Theory 2001]. Сміх цього роду повністю позбавлений моментів глузування, або, принаймні, тільки слабко пов'язаний з ними.

Протягом багатьох століть подібний рід сміху й пов'язані з ним культурні явища перебували поза полем зору дослідників комічного. Мова йде про типові для архаїчних культур родючості глузуваннях, про ритуальну пародію, ритуальне посоромлення й осміяння вищої сили, про середньовічний «карнавальний сміх», викликаний такими «блюзнірськими» образами, як п'яна дівчина, яка грає роль Богоматері, блазень замість єпископа, злочинець на царському троні, осел у храмі. Зрештою, йдеться про літературні образи, пов'язані з вищевказаними культурними явищами, тобто про сферу фізіологічного комізму, про різноманітні мотиви їжі, відверті словесні лайки, про різного роду пародії і травестії Священної книги: «протягом століть історики культури не знали, що робити із цією сферою: вони або обходили її, або засуджували, або виправдували як якусь нижчу форму комізму, що служить підступом (а іноді й прикриттям) для форм більше високих – витончених, пристойних, цивілізованих і, так сказати, більше благовидних».

Комічне, як відомо, бере початок в античній літературі. Так, в комедіях Аристофана Г.Гегель бачить, насамперед, етичну й політичну критику, спрямовану на сучасне йому суспільство: «але особливо любить Аристофан – забавнийшим і разом з тим найглибшим образом – віддавати на осміяння своїм співгромадянам дурість демосу, шаленості його ораторів і державних діячів, безглуздості війни» [Hegel 1975].

Розглядаючи процес, у якому сміх здобуває знак запліднення, можна стверджувати, що цей процес зводиться до «допонятійного», міфопоетичного мислення. Міфопоетичне мислення є не етичним, а «семантичним». Під терміном «семантика» треба мати на увазі, насамперед, систему образних подань.

Уточнюючи обсяг означуваного знака «життя», можна відзначити, що сміху відповідає не стільки саме життя, скільки смерть, що переходить у нове життя. Міф, створений суб'єкт-об'єктними поданнями, завжди має суб'єктів такого ж руйнування й нападу (словесного та дійсного), як і об'єкт міфу. Це звірині, або рослинні, або людиноподобні «скверни». Вони просто суб'єкт насильства, неподобства, сорому, лайки, нечестя. Міфологічний комізм полягає в тимчасовому пануванні цієї негативної сили: коли ж вона супроводжується побоїщем, загибеллю й сміхом. У цей час народжується нова позитивна сила – сміхова. Комічний вектор міфу являє собою аспект смерті, що переходить у нове життя.

Міфологічні, тобто первинні, компоненти комічного складаються з метафор, що передають образ життя на перевалі від смерті до нового народження. Міфологічний комізм і його образи позбавлені моменту глузування, навіть навпаки, вони – серйозні. Міфологічний комізм і його комічні компоненти зводяться до архаїчних уявлень про подвійність світу й усього суцього. Досліджуючи пародію в древній комедії, можна виявити, що вона являє собою не етичну, а семантичну й пізнавальну категорію: двуєдиний світ постійно й у всіх мав дві колії явищ, з яких одна пародіювала іншу.

Як складник двочлена, пародійний двійник зі своїм «серйозним супротивником» становить «двуєдиний світ». «У цьому випадку сміх, що викликається цим пародійним двійником, показує процес циклічної зміни одного з протилежних початків іншим, виражає «двуєдиність» усього суцього. Що стосується опозиції «життя – смерть», то комічні образи й сміх, які супроводжують «смерть, що народжує життя», виконують «серйозну» функцію, намічаючи перехід від смерті до життя, котрий, по своїй суті, – не лінійний, а циклічний» [Табачковський 2003].

Що стосується архаїчної семантики сміху, то ми бачимо, головним чином, у гротескному образі тіла, що йде своїм походженням у гротескно архаїку: одна з основних тенденцій гротескного образу тіла зводиться до того, щоб показати два тіла в одному: одне – те, що народжує й відмирає, інше – те, що починається,

виношується, народжується. Досліджуючи мотив обжерливості, бенкету, злягання, зачаття, народження, пожирання, випорожнення й т.п., тобто мотив «тілесного низу» у карнавалі й подібних з ним святах.

Якщо архаїчний і античний періоди закріплюють за сміхом статус знака життя й відродження, то християнське Середньовіччя оформлює його семантику блюзнірськими образами: «у працях видних мислителів Середньовіччя християнська культура ґрунтувалася на протиставленні святості й сатанинства. Сміх пов'язаний з ідеєю демонічної гордості, тому що припускає перевага над тим, що осміюється. Уявлення про спотворений, бісівський світ сполучили як грізні, так і комічні риси, але святість виключала сміх» [Provine 2000].

Смішний світ – це не опозиція світу офіційних відносин, а «анти-світ», що приголошений з ідеальним світом. Сміх спрямований на виправлення моралі, виконує коригувальну функцію стосовно зла, оскільки людина за своєю природою є істотою, орієнтованою на сенс і прагне до цінностей, усвідомлюючи їх з точки зору добра, правди, справедливості.

У добу Середньовіччя різного роду свята, що супроводжувалися «розгульним сміхом», тривали й, зрештою, вижили. «Ці свята або легально, або напівлегально відзначалися, а деякі свята перетиналися з календарними святами церкви. Цей процес виживання й адаптації свят, які укорінені в архаїчне язичество, становить аналог моделі трансформації язичницької культури при християнізації» [Provine 2000]

Як приклад взаємодії «нової» і «старої» культур дослідники комічного розглядають проникнення дохристиянських язичницьких подань у культурну систему християнства. Язичницькі боги, на їхню думку, піддаються подвійній трансформації: з одного боку, вони можуть ототожнюватися з бісами, займаючи в такий спосіб негативне, але цілком узаконене положення в системі нової релігії. З іншого боку, вони ж можуть поєднуватися з їх християнськими святими, які їх заміщують функціонально.

Подібно цьому сміх з архаїчною семанти-

